

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

на території Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації (1941—1944 рр.)

З перших місяців нацистської окупації на території Житомирсько-Вінницького регіону (контекстуальний синонім окупаційного адміністративно-територіального утворення — генеральний округ «Житомир») почало відроджуватися релігійне життя. Адже, не заперечуючи проти відновлення віри, нацисти намагалися використати релігійний чинник для впровадження окупаційної політики на зайнятих територіях Сходу. Першочергове значення для окупантів мав пропагандистський момент, оскільки відновлення релігії, яка в радянський час була фактично поза законом, мало продемонструвати місцевому населенню «прихильність» нової влади.

Відродження релігійного життя

Протягом перших місяців нацистської окупації ініціатива організації релігійного життя йшла знизу. Часто місцеве населення, не чекаючи будь-яких розпоряджень, розпочинало ремонт храмів, їх упорядкування, пошук священиків.

Для вирішення релігійних проблем у багатьох регіонах почали виникати стихійні громадсько-церковні організації (парафіяльні ініціативні групи, церковні комісії, церковні ради тощо), а при центральних місцевих (допоміжних) адміністраціях — спеціальні відділи.

Відділ культів було відкрито при Житомирському обласному управлінні. У серпні 1941 р. за пропозицією голови облуправління О. М. Яценюка його очолив прихильник Автономної православної церкви священик Герасим Трохимович Мефьодов.

Двома найбільш поширеними релігійними конфесіями генерального округу «Житомир», як і інших адміністративно-територіальних одиниць райхскомісаріату «Україна», були Автономна православна церква (АПЦ), підпорядкована архієпископу Олексію (Громадський), та Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорський).

Формально автономісти перебували під юрисдикцією Московської патріархії, а автокефалісти підпорядковувалися митрополиту Діонісію (Велединський), архієпископу Варшавському, що перебував на території Генерал-губернаторства.

У Житомирському генеральному окрузі АПЦ керував єпископ Бердичівський Леонтій (Филипович), резиденція якого була в Житомирі; на чолі УАПЦ (з перервою протягом листопада 1942 — березня 1943 рр.) стояв єпископ Житомирський і Вінницький Григорій (Огійчук) з резиденцією у Вінниці. Навесні 1943 р. в північній частині генерального округу зі складу АПЦ було виділено окрему Мозирську єпархію на чолі з єпископом Ніколаєм (Автономовим).

Разом із православними конфесіями, певного поширення в регіоні набули римо-католицизм, греко-католицизм, протестантські течії (лютеранство, євангельські християни-баптисти, євангелісти-християни) та старообрядництво.

Релігійність місцевого населення

Про орієнтовну кількість вірян тої чи тої релігійної конфесії може свідчити німецький перепис населення території Житомирської області станом на 1 жовтня 1941 р., який також зобразив його конфесійну належність. Перепис показав, що кількість православних на

Монастир Босих Кармелітів у Бердичеві. 1944 р.

Житомирщині в перші місяці гітлерівської окупації становила 87,9%, католиків — 8,2%, лютеран — 2,4%, інших релігійних конфесій — 1,5%.

Цей конфесійний розподіл, переважно, відповідав етнонаціональній структурі місцевого населення. Традиційно, прихильниками православ'я переважно виступали українці (87,4%) і росіяни (1,2%); поляки (7,4%) та чехи (0,4%) здебільшого тяжіли до римо-католицизму, а місцеві німці (2,7%) — до лютеранства та інших протестантських течій. 12 175 осіб, або 0,9% населення Житомирської області, не належавши до жодної зі згаданих вище етнічних груп, очевидно, здебільшого сповідували «інші релігійні вірування».

Зрозуміло, що на території Вінниччини, і, особливо, у північній білоруській частині генерального округу «Житомир» конфесійна належність відповідно до етнонаціональної структури населення відрізнялася від Житомирщини.

На релігійності населення дещо відобразилася атеїстична політика радянської влади. У деяких наукових дослідженнях стверджують, що церкву відвідували переважно представники старшого покоління. Значна частина молоді, особливо Наддніпрянської України, соціалізація якої відбувалася в умовах радянської суспільно-політичної дійсності, дотримувалася атеїстичних поглядів.

Очевидець окупаційного життя Вінниці, М. Селешко, станом на середину 1943 р. згадував: «Народ не виявляв великого зацікавлення церквою і релігією. Навіть старші люди мало

ходили до церков, а молодь, як приходила, то тільки як до театру. Послухають, як хор співає, і виходять. Про богослужіння молоді казали, що нічого собі, гарна вистава і на тому кінець».

Проте в умовах окупаційної реальності невідвідування церкви не передбачало відсутності релігійності. Оскільки в 1943 р. посилилася небезпека облав німецьких інстанцій з набору робочої сили, частина осіб уникала відвідування місць масового скупчення людей, якими були і культові приміщення. У межах вивчення релігійності місцевого населення додаткового аналізу потребує згаданий перепис населення території Житомирщини від 1 жовтня 1941 р., який свідчить, що із 1 364 994 жителів області невірними себе називали лише 450 осіб.

Організація релігійного життя

Частково релігійним громадам були повернуті культові споруди, конфісковані радянською владою. Разом із приміщеннями церков для богослужінь іноді використовували клуби, школи, інші державні установи. Наприклад, громаді с. Паволочка Миропільського району для виконання релігійних обрядів тимчасово передали половину приміщення сільського управління.

За свідченнями Федора Пігідо-Правобережного, який передавав слова свого знайомого, у с. Чоповичах на Житомирщині православна церква була відкрита в колишній синагозі. У поодиноких випадках православні громади будували нові культові споруди.

Приміщення культових споруд, пошкоджені за радянських часів, потребували проведення ремонтних робіт. Упорядкування храмів відбувалося зусиллями самих релігійних громад, зокрема через добровільне збирання коштів серед населення. Восени 1941 р. збирання коштів на відновлення Свято-Покровського кафедрального собору (колишньої церкви Казанської Божої Матері) було оголошено у Вінниці.

Комісія з відбудови собору оцінювала вартість ремонтних робіт у 40 тис. крб. Однак іноді ремонтні роботи, які проводили не фахово, призводили до пошкодження внутрішнього оздоблення культових приміщень. У 1942 р. під час ремонту Свято-Василівського собору в м. Овруч, збудованого ще наприкінці ХІІ ст., ушкоджені напередодні війни фрески були не відновлені, а просто «затерті».

Для забезпечення православних храмів церковним начинням у деяких містах регіону розпочали роботу спеціалізовані майстерні. Проте загалом ситуація залишалася плачевною. Один з очевидців у жовтні 1941 р. описував внутрішнє оздоблення церков Житомира: «Ще й тепер примітивність у відправі величезна, бо нема церковної утварі. Бачив я «фелони»: гуня з пришитим на ній хрестом; еп[и]трахиль із простого полотна, хрести, витесані з дерева». Частково релігійним громадам, зокрема у Житомирі та Вінниці, деякі предмети релігійного культу були повернуті із місцевих музеїв і бібліотек.

Негативний вплив на розвиток релігійного життя мали німецькі кампанії зі збирання металів. На початку листопада 1942 р. гебітскомісар Житомира видав розпорядження про вилучення всіх церковних дзвонів, які ще залишилися після радянських конфіскацій довоєнних років. У зв'язку із цим 23 листопада 1942 р. Троянівське районне управління звернулося до гебітскомісара з проханням зберегти церковний дзвін у с. Соснівка, який був виготовлений ще в 1020 р. Зважаючи на історичну цінність, його свого часу «як старовинну річ» навіть не конфіскували більшовики.

Основною проблемою організації релігійного життя стала нестача професійного духовенства. Лише до 12 жовтня 1941 р. на адресу відділу культів Житомирського обласного управління надійшло 145 заяв від релігійних громад з проханням відкриття церков та призначення священиків. Водночас відділом було зареєстровано всього 104 священики та вдалося відкрити 68 церков. Священики отримували призначення на парафії після перевірки їхніх ставлених грамот (статусу)

та вказівок єпископа Олексія з Почаївської лаври та єпископа Леонтія з Києво-Печерської лаври.

Вирішити проблему забезпечення місцевих парафій професійним духовенством могло відкриття духовної семінарії. Підготовку до створення одного із таких навчальних закладів у Житомирі прихильники АПЦ розпочали уже з кінця літа 1941 р. Проте через негативну позицію німців реалізувати задум не вдалося. У 1943 р. була відкрита лише одна семінарія АПЦ у Кременці.

В окремих містах райхскомісаріату (Почаєві, Києві, Полтаві) окупанти дозволили відкрити короткострокові пастирські курси. 2 жовтня 1942 р. «...у зв'язку з дуже великою потребою у підготовці кадрів священиків» духовне правління АПЦ в Житомирі та особисто єпископ Леонтій звернулися до штадткомісара Ф. Магаса з проханням дозволити відкрити в місті 6-місячні пастирські курси. 10 жовтня 1942 р. духовне управління отримало ствердну відповідь.

Сучасні дослідники констатують, що протягом перших місяців нацистської окупації України спостерігалися масові публічні богослужіння, хрещення, вінчання. Схожою релігійною ситуацією склалася і на території Житомирсько-Вінницького регіону.

Михайло Симонович — священик Свято-Миколаївської церкви в Олевську в другій половині 1941 р., духівник Поліської Січі

Привертає увагу випадок вінчання в Житомирі 56-річного чоловіка та його 48-річної дружини. Обряд вінчання в одній із церков міста, імовірно, Михайлівській, проходив у присутності п'ятох дітей «молодят». У Вінниці одне із найбільших православних богослужінь відбулося на Водохреща 19 січня 1942 р. Тоді під час освячення води у р. Південний Буг одночасно були присутні прихожани чотирьох церковних парафій: Свято-Покровського кафедрального собору, П'ятничанської, Цвинтарної та Старогородської церков. Поодинокі випадки масових богослужінь зафіксовані й надалі.

5 травня 1943 р. в Житомирському дитячому будинку (на хуторі Затишок) єпископ Бердичівський Леонтій провів обряд хрещення 120 дітей-сиріт. Релігійне відродження початку гітлерівської окупації зумовило включення Закону Божого до шкільної програми на 1941—1942 н. р.

Релігійне життя та самостійницький рух

Упродовж літа — осені 1941 р. значний вплив на православну церкву Житомирсько-Вінницького регіону (і на УАПЦ, і на АПЦ) мали ОУН(Б), ОУН(М) та Поліська Січ Тарас Бульби-Боровця. Адже легітимізована релігійна діяльність дозволяла не лише пропагувати націоналістичні ідеї, а й виступала прикриттям підпільної роботи.

Під сильнішим впливом самостійницького руху, на відміну від автономної, була УАПЦ. У містечку Чоповичі священик місцевої церкви Ігор Губаржевський, перейшовши від автономізму до автокефалії, став керівником «місцевих організацій «ОУН»... і призивав до боротьби за «самостійність України». За деякими даними, членом ОУН(Б) був єпископ Григорій.

Незважаючи на вимоги окремих представників німецького військового командування про «недопущення жодних церковних процесій, не виступати з проповідями на політичні теми», усе ж на початку окупації значна частина духовенства регіону брала участь у національно-патріотичних маніфестаціях та висловлювала національну суспільно-політичну позицію.

2 вересня 1941 р. в церемонії похорону біля кафедрального Преображенського собору в Житомирі вбитих напередодні членів похідної групи ОУН(М) М. Сціборського та О. Сеника взяли участь більшість місцевих духовних чинів, серед яких і єпископ Леонтій. За завданням єпископа організацією церемонії похорону займався на той час настоятель кафедрального собору, а згодом служитель Михайлівської церкви, А. Коренчевський.

На відміну від українців, спроба поляків провести політичну маніфестацію під час освячення 16 вересня 1941 р. кафедрального собору св. Софії в Житомирі призвела до значного обмеження функціонування Житомирської римо-католицької парафії. Багато православних священиків 21 листопада 1941 р. взяли участь у проведенні панахиди та маніфестації вшанування 20-ї річниці розстрілу під Базаром учасників Другого зимового походу військ армії УНР. Керівник обласного осередку ОУН(М) на Житомирщині О. О. Яценюк згадував: «Священики, яких ми ніколи не знали в обличчя, вогненними словами кликали в ім'я Боже до боротьби за Божу правду, за свободу України...».

Частково брати участь у заходах національного змісту дозволяли церкві органи нацистського цивільного управління наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. 22 січня 1942 р. у вінницькому Свято-Покровському кафедральному соборі було відправлено молебень на честь свята самостійності України.

Урочиста панахида за загиблими у Свято-Покровському соборі відбулася і під час вшанування 29 січня 1942 р. річниці трагедії під Кругами. Священик Яків Кіндзерявий (Пастухов), який відправив панахиду, у проповіді закликав українську молодь «свято берегти та шанувати традиції Крутян». На 12 лютого 1942 р. у храмі з ініціативи Жіночої служби Україні була запланована панахида у зв'язку з 18-ю річницею смерті відомої західноукраїнської громадсько-політичної активістки Ольги Бесараб (Левицької).

Контроль релігійного життя

Разом із пропагандистською підтримкою розвитку релігійного життя окупанти стежили за релігійними організаціями для зупинення будь-яких спроб їхнього виходу поза межі основної діяльності, першочергово в політичну площину.

З утвердженням нацистської цивільної адміністрації було ліквідовано спеціальні відділи при допоміжних органах влади, зокрема й відділ культів Житомирського обласного управління, їхні повноваження перейшли до генерального комісаріату, а референтом з релігійних справ став німець Лангольф. Обидві православні конфесії — АПЦ та УАПЦ — мали право на самостійні духовні управління. На посилення контролю над релігійними організаціями спрямовували систематичні директиви райхсміністра Розенберга та райхскомісара Коха. Серед таких — «Розпорядження щодо правового статусу релігійних організацій» райхскомісара Коха від 1 червня 1942 р.

У документі від усіх релігійних громад вимагалося надати вичерпну інформацію про свою діяльність; а кожна заява релігійної організації з відповідними даними містила застереження від імені керівника: «Цим запевняю, що місцева, на чолі якої я стою, релігійна громада та її службовці суворо обмежуються виконанням релігійних завдань. Мені відомо, що будь-яка інша діяльність та порушення меж дозволених дій заборонені й підлягають карі». Із серпня 1942 р. облік релігійних організацій розпочався в генеральному окрузі «Житомир».

Розпорядження Коха від 1 червня 1942 р. також посилювало право генеральних комісарів у релігійних питаннях, яке, фактично, стало абсолютним восени 1942 р. Для прикладу, генералкомісари могли як призначати, так і звільняти церковних діячів будь-якого рівня, від священика до єпископа.

Накази, пов'язані з обмеженням релігійної діяльності, могли ухвалювати гебітскомісари на місцях. Першочергово додаткові вказівки стосувалися заборони будь-яких богослужінь, зокрема й недільних, під час польових робіт. Місцеві керівники так доповнювали розпорядження

Коха від 8 грудня 1941 р. та 11 липня 1942 р. про порядок церковної служби на території райхс-комісаріату «Україна», які забороняли богослужіння в будні дні. Як виняток, визначалися дні, що припадали на Різдво, «Новий (старий) рік» та 2 дні Великодня.

Непоодинокими були випадки, коли під час богослужінь німці силою виганяли парафіян із церков та відправляли їх на роботу, а священики, які порушували «трудову дисципліну», зазнавали репресій. Через це розвиток релігійного життя прямо залежав не лише від загальної нацистської політики, а й від розпоряджень місцевих німецьких керівників.

Протистояння між православними конфесіями

Між двома релігійними православними конфесіями відбувалася постійна боротьба за вплив на місцеве населення. Основною формою їхнього протистояння став перехід священиків з однієї конфесії до іншої. Для поглиблення протистояння та унеможливлення будь-якої консолідації між православними конфесіями окупаційні органи спочатку підтримали УАПЦ, а згодом, коли та почала зростати, — АПЦ.

Перше богослужіння в кафедральному Преображенському соборі Житомира, яке проводить німецький військовий священик. 10 серпня 1941 р. (З приватного архіву родини Шпор, Берлін)

*Під час одного з перепоховань жертв Вінницької трагедії
(масових розстрілів НКВС мирного населення в довоєнний період). Друга половина 1943 р.*

На території Житомирського генерального округу ця політика виявилася через передавання культових приміщень автономістів автокефалістам. Однією з найбільших акцій такого змісту стало передавання 23 вересня 1942 р. у Житомирі Христо-Воздвиженської церкви із автономної до складу автокефальної церкви. Відкриття Христо-Воздвиженського храму УАПЦ за участі єпископа Житомирського і Вінницького Григорія відбулося в липні 1943 р. її настоятелем став священник Олексій Прибитковський.

Підтримуючи міжконфесійне протистояння, для послаблення АПЦ та УАПЦ окупаційні органи застосовували адміністративні заходи тиску на єпископів та впровадження принципу «поділяй і володарюй». Серед усіх адміністративно-територіальних одиниць райхскомісаріату «Україна» найяскравіше ці негативні тенденції представлені на території генерального округу «Житомир».

У листопаді 1942 р. генералкомісар Е. Лейзер, ув'язнивши єпископа Житомирського і Вінницького Григорія, керівником автокефальної церкви у регіоні призначив єпископа Подільської єпархії Фотія (Тимошука), який у Польщі ще

до війни був звинувачений у шпигунстві на користь СРСР. Єпископа Житомирського і Вінницького звільнили лише в березні 1943 р. після письмового звернення архієпископа Полікарпа до райхскомісара Коха.

Після цього єпископ Григорій поновив свою діяльність як очільник автокефальної церкви генерального округу «Житомир». Основною причиною його тимчасового усунення від управління УАПЦ було намагання окупаційної адміністрації підірвати позиції автокефалістів у регіоні, які поступово набирали сили та перебували під впливом націоналістичного руху.

Для послаблення позицій АПЦ навесні 1943 р. розпорядженням Е. Лейзера з її складу на півночі генерального округу виділялася самостійна Мозирська єпархія під керівництвом єпископа Ніколая (Автомова). Останній був делегований до Мозиря архієпископом Олексієм відповідно до відношення від 15 квітня 1943 р. Незважаючи на те, що згодом німецька розвідка підтвердила, що єпископ Ніколай був самозванцем (видавав себе за єпископа П'ятигорського) та радянським шпигуном, він залишався на своїй посаді до кінця окупації.

Окрім прямого тиску на автономну та автокефальну православні церкви, окупаційна влада впливала на становище інших релігійних конфесій. У ще гіршій ситуації перебували католики регіону: «...до римо-католицької церкви ставилися з підозрою, як до «польської», а до греко-католицької (уніатської) — як до західноукраїнської і чужої». Особливі обмеження стосувалися діяльності Житомирської парафії римо-католицької церкви після політичної маніфестації поляків під час освячення 16 вересня 1941 р. католицького собору св. Софії. На відміну від Житомира, у деяких інших частинах округу, зокрема у Вінниці та Вінницькому гебітскомісаріаті, окремі костели все ж таки діяли. Протестантські течії, до яких належали фольксдойче, сприймалися нацистською владою найбільш ліберально. Маловивченим питанням є ставлення місцевої окупаційної адміністрації до старообрядництва.

Чи перебували релігійні діячі на службі в окупантів?

Нацистська влада залучала православних церковних діячів до пропаганди ідей нацизму та їх практичного втілення на зайнятих територіях. У богослужіннях та проповідях від духовенства різних рівнів вимагалось висловлювати «вдячність» Гітлеру та німецькій армії за «спасіння», брати участь у відзначенні нацистських «святкових» дат, пропагувати окупаційні розпорядження.

У поширених німцями агітаційних листівках від імені єпископів Григорія та Леонтія, інших релігійних діячів місцеве населення закликали працювати на користь Райху та підтримувати німецькі мобілізаційні кампанії з набору робочої сили. У таких листівках був яскраво виражений антисемітський складник.

Преображенський собор Житомира під час нацистської окупації

Антирадянська та антиєврейська пропаганда у зверненнях від імені церковних ієрархів генерального округу «Житомир» особливо посилювалася у середині 1943 р. після початку розкопок й ексгумації жертв вінницького НКВС.

Визначити міру самостійності православного духовенства у формулюванні змісту нацистських пропагандистських листівок та його особисте ставлення до окупантів вкрай важко. Відомо, що починаючи з 1942 р. єпископ Леонтій укладав тексти послань до населення на основі тез, які надавав референт з релігійних справ при генеральному комісаріаті Лангольфом.

Проти колоніально-експлуатаційної політики гітлерівців виступав єпископ Житомирський та Вінницький Григорій. Доволі гостра критика «нового порядку» стала однією із причин його ув'язнення восени 1942 р.

Значна частина духовенства стала на шлях колабораціонізму та відкритої співпраці з окупантами. А деякі священнослужителі не лише закликали до боротьби з євреями, а й допомагали в цьому нацистам. Настоятель однієї з церков у Народицькому районі на Житомирщині в період війни був поліцейським і сприяв розстрілу каральними органами єврейського населення. Водночас релігійний чинник був одним із найважливіших у порятунку євреїв. Представників єврейського населення рятували як парафіяни, так і православні священики.

Використані джерела

1. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — АУ СБУ ЖО), ф. 5, спр. 10666, 200 арк.
2. АУ СБУ ЖО, ф. 5, спр. 29870, 207 арк.
3. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 28281, 156 арк.
4. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 28844, 128 арк.
5. АУ СБУ ЖО, ф. 6, спр. 30308, 85 арк.
6. Беркгоф К. Жнива розпачу: життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.
7. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 3. С. 16—36.
8. Визволена Україна. Чуднів, 1943. 9, 12 червня.
9. Вінниця: історичний нарис / гол. ред. А. М. Подолінний. Вінниця: Книга-Вега, 2007. 304 с.
10. Вінницькі вісті. Вінниця, 1941. 1, 12 жовтня, 2 листопада; 1942. 22, 25 січня, 1, 8 лютого, 22 липня; 1943. 1 липня.
11. Гайдамака. Олевськ, 1941. 22 листопада.
12. Голос Волині. Житомир, 1941. 12, 16 жовтня, 13 листопада; 1943. 11, 27 травня, 9 липня, 7 серпня.
13. Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. П-76, оп. 2, спр. 12, 123 арк.
14. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 45, 18 арк.
15. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, 179 арк.
16. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, ОІЄ І, спр. 7, 68 арк.
17. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1155, оп. 1, спр. 2, 55 арк.
18. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1371, оп. 1, спр. 4, 33 арк.
19. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1426, оп. 1, спр. 2, 214 арк.
20. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 10, 74 арк.
21. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 65, 185 арк.
22. Держархів Житомирської обл., ф. Р-3948, оп. 1, спр. 2, 67 арк.
23. Держархів Житомирської обл., листівки, листівки з № 601 по № 799, 232 арк.
24. Держархів Житомирської обл., листівки, листівки з № 995 по № 1123, 217 арк.
25. Краківські вісті. Краків, 1941. 24 жовтня.
26. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / пер. з англ.: С. Коломійця, Є. Ровного. Київ, 2010. 368 с.
27. Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941—1946 рр.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1999. 34 с.
28. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип, 2002. 288 с.
29. Селешко М. Вінниця: спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937—1938. Нью-Йорк — Торонто — Лондон — Сідней: Фундація ім. О. Ольжича, 1991. 211 с.
30. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Київ: Наукова думка, 2011. 943 с.
31. Українське слово. Житомир, 1941. 7, 17 серпня, 11 вересня.
32. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 66, 11 арк.
33. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 147, 144 арк.
34. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, 123 арк.
35. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, 316 арк.
36. Armstrong J. A. Ukrainian nationalism. 3rd ed. Colorado: Ukrainian academic Press, 1990. 271 p.

Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ,

доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка